

HERMÁN M. JÁNOS

HERDER (1744–1803)

Fény, szeretet, élet!*

Mr. Henry Kammer 60. születésnapjára

I.

A humanitás eszméjét valló Herdernek a létről és saját küldetéséről nem is lehetett volna veretesebb összefoglalása. Sírfeliratával, ezzel a három terem-téskori igei szóval – „Fény, szeretet, élet!” – úgy búcsúzott a poéta lelkész, hogy velük emlékeztetni kívánta az utókort arra, ami túlmutat Weimar hajdani nagy-jainak dicsőségén.

Johann Gottfried von Herder, a német történetfilozófus, teológus, műfordító és esztéta, a népi génusz elméletének képviselője önmagában is felismerte az alkotószellem jellemvonásait: a népi östehetség gyötrelmesen birkózik a lehetetlen feladatokkal, kitartó a küzdelemben, az egyetemes részeként nemzeti kultúrát teremt és képvisel. Egyik helyen költői képekben foglalta össze a kiáltás és az isteni gondolatok szövésének céltudatos eredményét, a szegény emberszívet, ami iránt egész élete során együttérzést tanúsított:

„Legyen, – az istenek kiálták –
Örömből s kínból egy szövet!
S addig szöttek, míg kitalálták
Ezt a szegény – emberszívet!”

(Vezércsillagok. Harmadik kiadás. Budapest 1881. 333.)

Általánosan elfogadott nézet, hogy a felvilágosodás századának utolsó harmadában Herder volt a német irodalom egyik legfontosabb képviselője. Közép- és Kelet-Európában ugyanakkor Herder életműve fogalmazta meg a leghatékonyabban a 18–19. század fordulójának romantikus-népi eszmevilágát. Munkássága döntő jelentőségű volt a népre tekintő európai történet- és irodalomszemlélet kialakulásában. Herder magyar kutatói közül többen is úgy látják, hogy a nemzeti literatúrát felkaroló álláspontja leginkább Petőfi és Arany költészetében nyert igazolást.

Herder a népszellem idealista elmélete alapján hangsúlyozta a nemzeti nyelvben is kifejeződő kollektív génusz jelentőségét. A nemzetekről azt tartotta,

---

* Universiteit van Groningen, 2003. október 9.

hogyan olyanok, mint az egyes személyek: lelkük és élettartamuk van. Hitt abban, hogy a történelem konkrét és értelmes folyamat.

J. G. Herder (1802-től „von Herder”) egy neves kántortanító családjában látta meg a napvilágot. Kelet-Poroszországban, Mohrungeen nevé kisvárosban született 1744. augusztus 25-én. A helybéli iskolában korán elsajátította a latin, görög és héber nyelv elemeit úgy, hogy ezzel a tudással 16 éves korában már írónként dolgozhatott az egyház tudós diakónusánál. A későbbiekben számára meghatározó volt, hogy használhatta a pietista Trescho diakónus gazdag könyvtárát.

Kétévi csendes irodai szolgálat és könyvtárrendezés után egy művelt katonarvossal találkozott, akinek megesett a szíve a szegény ifjú sorsán. Kiemelte a vidéki elzártságból, magával vitte a königsbergi egyetemre. Pártfogója őt is sebesznek szánta, de az érzékeny diák az első boncolás alkalmával elájult az amfiteátrumban. Ekkor pályát változtatott, elvégezte a teológiát. Párhuzamosan – Kant tanítványaként – filozófiát is hallgatott.

Tanulmányai befejeztével 1764 és 1769 között Rigában lett gimnáziumi tanár, majd lelkészi állást is vállalt. Népdalokat gyűjtött, kritikai tanulmányokat közölt. A német költészet megújulásának biztosítékát a népköltészet megbecsülésében látta, a régi balladák felfedezését pedig az aranybányák telérjeinek feltáráshoz hasonlította. Kibontakozó politikai nézeteit már ekkor írásba fektette, érdeklődése a távol-keleti népek állami berendezkedésére is kiterjedt.

Köztisztelőben álló prédikátorként az egész várost megmozgatta, a hívek segestől jártak templomba. Herder azonban váratlanul feladta biztonságos hivatalát, és hajóra szállt. Később azt mondta nagy meglepetést okozó elhatározásáról, hogy ezzel Isten belső hívásának engedelmesskedett. Azért indult el, hogy több oldalról tudja megismerni Istenének világát.

Franciaország partjainál hajótörést szenvedett, és ezzel véget is ért tengeri utazása. Ennek az élménynek az emléke így bukkan fel az egyik költeményében:

„Hogyha a lét vészes habján átjutni, halandó,
Bizton akarsz s vidám partra kikötni amott:
Sem ha szeled kedvez, csókjaitól fel ne fuvalkodj,
Sem ha vihar dúl, fül, el ne veszítsd hitedet!
Férfi-erény eveződ, a reménység horgonyod: – így szállj
S torló vészek közt révbe szalad be hajód!”

(*Vezérszillagok*, 390.)

A hajótörést túlélve jutott el Nantes városába, ahol a francia irodalom tanulmányozásához fogott. Párizsban az enciklopédista Diderot-val került kapcsolatba, hazájába való visszatértekor pedig – Hamburgban – Lessinggel találkozott. Világjáró útja a több száz fejedelemségből álló Németország területén folytatódott, mégpedig annak köszönhetően, hogy egy jó embereket kereső herceg felfogadta udvarmesterének. Strassburgba érkezve Goethével találkozott, életre

szóló barátságot kötöttek. A közeledés meghatározó szerepét felismerő, barátságos természetű Herder ezt írja a „létrás magasságok” távlatairól:

„Mint a délelőtti árnyék:
A barátság a gonosszal,
– Óráról órára fogy.
De a jóval a barátság
Mint a délutáni árnyék:
Nő a míg lemegy a napod.”

(*Vezércsillagok*, 43.)

Ismeretes, hogy a sokkal fiatalabb Goethe irodalomszemléletére döntő hatással volt Herder felfogása, főleg a nyelv létkifejező szerepéről. Ő az, aki rámutatott a Bibliának, különösen az Ószövetségnek az értékére. Herder irányította Goethe tekintetét Homérosz és Shakespeare világirodalmi jelentőségére. Goethenek az a közismert mondása, hogy „Kezdetben vala a Tett” – kimondottan Herder akkori hatásának tulajdonítható.

Herder életében újabb fordulatot jelentett Bückeburg. Udvari lelkésznek és tanácsosnak hívták meg, de ezen a kettős munkamezőn akkor még nem érezte magát otthonosan. Barátaihoz írott leveleiből tudjuk, hogy rágalmazták. Bántották a püspöki tisztségében, azzal vádolták, hogy nem elég ortodox és nem ragaszkodik eléggé a lutheri hitelvekhez.

Lelki szempontból nézve azonban ez a hely a megnyugvás állomását jelenti. Herder vallotta, hogy egyfajta megtérésben volt ott része, eltávozott belőle a libertinus. A teológus-költő őszinte megalázkodását tanúsítják az akkori sorok:

„Szolga teszen bérért, a vevő pedig alkuszik az árun;
Istenhez ha könyörögsz: szolga vevő te ne légy.
Hajtsd a porig fejedet s így szólj: Uram, én velem azt tedd,
Mit könyörületed ád, nem mit a bűn követel.”

(*Vezércsillagok*, 360.)

Ekkortájt nagy fordulat következik Herder életében: feleségül veszi Karoline Flachslandot, egy hozzá mindenképpen méltó, művelt nőt. Házasságukból hat gyermekük született. (Élete végén Karoline kétkötetes emlékiratot jelentetett meg a férjéről.)

Állomáshelyéről Herdert – Goethe szorgalmazására – Karl August herceg udvari lelkésznek hívja meg. Szuperintendensi hivatal várja, 1776-ban iktatják be a legmagasabb egyházi tisztségbe.

A maga rendjén Herder egy másik közös barátjukat, Schillert hívatta meg Weimarba. Akkor már ott élt az udvarban egy szintén vérbeli költő, Wieland,

akinek tanácsosi állása volt. Így lett Weimarból a múzsák fellegvára, a költőbarátok otthona, Európa egyik szellemi központja.

Herder pályafutásából említésre méltó, hogy 1787-ben a Berlieni Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották, továbbá, hogy 1788 és 1789 között Anna Amália hercegnő kíséretében olaszországi utazásra vállalkozott. Az 1789-es esztendőben súlyosan megbetegedett, ráadásul szembántalmak kínozták.

Különféle műveit gyors egymásutánban írta, ebben még az 1789-es francia forradalom és a háborús viszonyok sem hátráltatták. Jóllehet ebben a vonatkozásban szimpatizált a franciaországi változásokkal, német földön nem pusztító forradalmat kívánt, hanem csendes jobbításokra vágyott. Herder már kora ifjúságában elutasította a felvilágosodásnak a jobb emberről kialakított ideálját, és az állam hatalmi törekvéseit is megkérdőjelezte.

„Visszatérő szerencséjére” (Palingenese) élete végéig számít, még akkor is, amikor a betegség egészen úrrá lett rajta.

Utolsó éveiben Jean Paul nevű barátjával alakított „frontot”: a kantianusok ellen, a weimari klasszikusok ellen, korábbi szövetségeseik ellen. Pályatársaival elhidegült a viszonya, mintha irigykedne rájuk... Magányosan halt meg 1803. december 18-án. A weimari templomba temették el.

Később, 1850-ben, születésnapján állították fel a szobrát Weimarban. Herder közismert arcát A. Graff festménye örökölte meg, mi egy öregkori portréját mellékeljük a hollandiai katolikus lexikon nyomán.

Halála után összegyűjtött műveit hatvan kötetben adták ki. B. Suphan gondozásában aztán 1877 és 1899 között 32 kötetbe sűrítették írásait, ezt a berlini sorozatot tekintették később alapkiadásnak. Levelezését elsőként a fiai tették közzé. Az elmúlt két évszázadban Herder műveit angol, francia, magyar és szláv nyelvekre fordították. Költeményeire – mások mellett – Beethoven, Brahms, Schubert és Liszt szerzett dallamokat, vagy írt kantátákat.

II.

Teológiai munkásságában – eredeti gondolatai mellett – mindenütt érezhető Kant hatása. Számos helyen mondja, hogy az egész természet és a teljes történelem Istent tükrözi. Azon a szilárd hiten alapul a historizmusa is, hogy a történelem isteni célt követ: „A Gondviselés [...] gombolyította a fejlődés fonálát.” Máskor egy vezérlő szándékról beszél, amely láthatatlan, de amelynek a színtere a földön van, és ez adja meg a történelem értelmét.

Teológiatörténeti vonatkozásban meg kell jegyeznünk, hogy Herder tudatosan állt a Jézus-kutatás bölcsőjénél. Ennek az ismeretében nem lepődünk meg, hogy a dogmával szemben inkább a vallásos érzésre hivatkozott. A vallást is történeti terméknek tekintette, eredetét pedig a mítoszban kereste.

A Biblia könyveit nemzeti írók könyveinek tartotta, és mint ilyeneket kritikailag vizsgálta. Kereste a megfelelő eszközöket, hogy a Biblia „vallási gondolataiba” „bölcészeti szellemet” önthessen.

Olyan „költőies” őskereszténységet képzelt el, amelyet eszményi vallásnak lehetne feltüntetni. Egy olyan eljövendő világegyházzal beszélt, amely érthető és egyszerű hitbeli alappal rendelkezik.

Herder életfeladatának tekintette, hogy keresztény szellemmel hassa át a művelődést. *A héber költészet szelleméről* írt művében (1782–1783) megragadóan fejtegette a bibliai költészet fenségét. (Ezt a munkát Gonda László *Kalászkok az ószövetségi költészet mezőin* címmel magyarította 1861-ben.) Lefordította és magyarázatokkal ellátva kiadta az *Énekek énekét*, aminek *A szerelem dalai* címet adta. Jellemző rá, hogy ehhez a kötethez 44 szerelmi verset csatol a közép-felnémet költészetből.

Az 1780-as, *A teologia művelésére vonatkozó levelek* és az öt kötetet kitevő *Keresztyén iratok* (1794–1798) közös alapgondolata az, hogy a hitre a bibliai történetek megértése és a bizonyásgtételek megélése által lehet eljutni. Úgy tartotta, hogy a vallást és a hitet nem lehet csupán a tanulás révén elsajátítani. Ugyanez volt Schleiermachernek is a véleménye.

Valósággal lenyűgözte őt Jézus isteni életének hatása, amely a humanitásban bontakozik ki. Ezzel szemben a Krisztus váltságműve háttérbe szorul. Ilyeneket olvashatunk: történelmi életünk értelme a humanitásra való nevelésben áll. Az örök életről is könnyedén ír:

„Nem sejtjük, hogy az öröklétnek
Árja körz minket.”

(*Vezércsillagok*, 335.)

A halálról is úgy értekeznek, hogy az idézett szövegben nyoma sincs például az 1Kor 15-beli tanításnak, ahol a halál még véletlenül sem utolsó barát, hanem utolsó ellenség:

„A halál pillanata az elszenderedés és a soha föl nem ébredés szende pillanata; pillanata a csendnek, melyet semmi zaj; a nyugalomnak, melyet semmi földi baj nem háborgat többé. Még a legfájdalmasabb betegségben is többnyire csendes percek, vagy még világos és derült látványok is előzik meg az elbúcsúzást; a halál szárnyait felénk csattogatja, s minél inkább közelednek, annál halkabb suttogásuk, míg be nem árnyaznak minket, és a halvány lepel ránk nem terül, melyet élő kéznek alig kellene többé megérintenie. Szent kör zárja magába az elhunytat, ezt tanúsítja nyugodt arca, ezt az egész alakon előmlő megelégedés

kifejezése. Oly arcvonalakat is, melyek szenvedélytől sok ideig el voltak torzítva, kisimít a halál keze annyira, hogy néhány perc lefolyta után némely boldogult szebb alakot mutat, mintsem bármikor is életében. Nem rémkép tehát az utolsó barátunk, hanem életünk bevezetője; egy szép ifjonc, aki a szövétneket eloltja, és a hullámzó tengernek csendet parancsol.”

(*Vezércsillagok*, 501.)

A felvilágosodás korszakának lezárulásától el egészen a racionalizmus térszűréséig az európai protestáns teológiában általánosan az a fajta megközelítés terjedt el, amelyet Herdernél is látunk: hogy az örökkévalóság a jelenlegi világ erejében gyökerezik, és hogy az érzelmek világában ez meg is tapasztalható.

Említettük már a humanitást, Herder egyik fő ideálját. Nyilvánvaló, hogy Herder a kereszténységet egy sorba állította a tiszta humanitással. Pontosabban: az emberiség fejlődésének iránya a humanitás, a kereszténység pedig ennek tökéletes kifejeződése. Meggyőződése, hogy a humanitás ott érte el a virágzását, ahol tiszta vallássá nemesült.

Herdernél a vallás nem egy legfőbb lény elismerésével párosult morálrendszert jelent. A vallás – egyik méltatójának helyes meglátása szerint – a szív ügye: „az ember örömteljes odaadása az eszményinek, mi által az egész emberi lét magasabb megszentelődést nyer.”

A humanitásról szóló herderi megfogalmazást a következőben idézzük a *Gondolatok az emberiség történetének a filozófiájához* (1784–1791) című munkából: „Ha az emberiséget – úgy amint ismerjük – a benne rejlő törvények szerint vizsgáljuk: akkor semmit sem ismerünk el nagyobbabbnak az emberben lévő humanitásnál; erre a nyilvánvaló célra van berendezve természetünk; finomabb érzékszerveink és hajlamaink, eszünk, beszédünk, a vallás és a művészet, mind evégből adtak nekünk. Az emberiség mindenütt bír és él is azzal a joggal, hogy a humanitásról szerzett ismeretének mértékéhez képest annak egy bizonyos fokára eljusson.

Ha az emberek tévedtek, vagy megállottak félúton: elviselték tévedésük következményeit és meglakoltak tulajdon hibájukért. Az istenség az időn, helyen, a bennük lakozó erőknél és azon kívül, amik voltak, semmi egyébbel nem kötötte meg a kezüket; ha pedig hibáztak, sehol sem sietett segítségükre csodák által, hanem érvényesülni engedte a hibákat, hogy az emberek önerejükön tanulják meg azokat jóvátenni. Amily egyszerű ez a természeti törvény, épp oly méltó az istenséghez; oly célszerű és következményeiben annyira áldásos az emberi nemre nézve.” (Bartha D. fordítása.) Összegezve tehát: a humanitásnak az a célja, hogy az emberiség olyanná legyen, mint amilyennek a saját képessége parancsolja.

A hitvallásos keresztény gondolkodáshoz viszonyítva ez a fejtegetés ma idegen az egyház emberétől. Más a szóhasználatunk, fogalmi rendszerünk. Ettől függetlenül Herder a maga korában a mélyen vallásosak közé tartozott. Huma-

nitás-ideálja pedig egy újfajta fejlődést eredményezett, amely látható nyomokat hagyott a 19. században.

Felvilágosult kortársai közül hivatástudatával is kimagaslik. Személyét nemcsak az állam és az egyház szolgálatában elkötelezett „vallásos tanítónak” tartotta, hanem úgy tekintette magát, mint Isten emberét, aki elsősorban az isteni Igét szolgálja.

Úgy tudjuk, hogy prédikációi közül néhányat magyar nyelvre is lefordítottak. Teológiaiilag főleg a magyar lutheránus egyház kebelében talált otthonra, mégpedig hatásos szinten. A Luther kis kátéjához írt magyarozatát Kis János evangélikus irodalmár-püspök 1815-ben magyarra átdolgozva adta ki Győrben. (Kis János Jénában és Göttingában diákoskodott.) Mi láttuk ennek a kátémagyarázatnak a 6. kiadását, azt, amelyik 1860-ban jelent meg Pesten. Ez a sorozatos kiadási tény jelentős befogadásról, fél évszázados hitoktatási színvonalról tanúskodik.

A maga korában Herder nagyságának magasztalását Nitsch Károly Dániel 1792-es alkalmi versében olvashatjuk, éspedig a göttingai egyetemről való búcsúzásakor. A hazai német író, a polihisztor Nitsch (1763–1808) itthon sárospataki tanár lett.

Lengyel István – akinek Benkő Samu közölte az életrajzát – diákkorában a mecénás herceg, valamint Wieland, Schiller, Goethe és Herder hírnevének a hallatára kereste fel Weimart 1803-ban. Ő később a kolozsvári református kollégiumban lett a filozófia professzora.

Rövidre fogott hazai utalásaink arról szólnak, hogy a főleg német egyetemeken megfordult magyarokat érdekelte Herder egyénisége, tanítása és teológiai munkássága.

III.

Herder korai magyar irodalmi hatásáról kívánunk szólni a továbbiakban. Utalunk arra, hogy Salamon Ferenc műkritikus 1856-ban tanulmányt írt *Arany János és a népiesség* címmel. Ebben azt mondja, hogy a népiesség nem történelmi produktum, és a megjelenése csupán Herder hatásának tulajdonítható. Úgy véli, hogy a herderi tanok Magyarországra a német romantika népiességével, illetve a jogtörténelmi iskola (Hegel) elveivel átszínezetten érkeztek meg.

Salamon Ferenc megítélése csak részben helytálló, mert a mérlegére már nem, vagy még nem kerülhetett oda a herderi hatások együttes súlya.

Herder versei, népköltészeti gyűjteményei, tanulmányai és történetfilozófiai írásai korán eljutottak Magyarországra. Olvasói közé tartoztak a jakobinus mozgalom szimpatizánsai, a magyar szabadkőművesek, a peregrinus diákok és a tollforgatók java része. Művei közvetlen hatással voltak a reformkorszak nyelvművelőire. Megemlíjtük Batsányi János, Révai Miklós, Versegly Ferenc, Kármán József, Fazakas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc és

Kölcsey Ferenc nevét. Folytathatnánk a sort Bajza József, Kazinczy Gábor, Kri-za János és mások neveinek felsorolásával, akiknek a műveiben herderi hatások tükröződnek, vagy akik éppenséggel a fordítók közé tartoznak.

Korabeli magyar közvetítői közül csak néhányra térünk ki, Herder hatásának felnagyítása nem áll szándékunkban. Hiszen például Kolozsváron két évvel a színházalapítás után, 1794-ben már Schiller-művet játszottak, míg Herdernek hasonló fogadtatásban sohasem volt része.

Batsányi János (1763–1845) azonban 1792 nyarától már Herdert olvasott. Kufsteini fogsága után Bécsben élt, ahol jóakaró barátai közé tartozott Johannes von Müller, a kiváló történész, Herder kiadója.

Párizsba való menekülése után Johannes folyamatosan levelezett testvérével, Georg von Müllerrel. A Zsindely Endre által felfedezett svájci levéltári anyag arról tanúskodik, hogy egyebek mellett Herderről és Schillerről is tudósították egymást.

Batsányi Herder folyóiratában (*Adrastea*, 1801–1804) egy nagy német ódát tett közzé. *A szükségyszerű változásban bizó ember* című művét, érthető okokból, név nélkül publikálta.

Cottának, Goethe és Schiller kiadójának a gondozásában jelent meg egy német nyelvű könyve is 1810-ben: *Über das Feudalwesen und das neue euro-päische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie*.

A szabadkőműves Batsányi dicsőítette Napóleont és az alkotmányos monar-chiát. Idézte és felhasználta Herder, Schiller, Montesquieu és Hobbes gondolatait.

Kármán József (1769–1795) a rendelkezésére álló rövid életidőben fogana-tosan merített Herder eszmetárából. Egyértelműen jelzi, hogy a népköltészet iránti érdeklődésére egyenesen Herdertől kapta az indíttatást. Az *Uránia* című folyóiratban 1794-ben remekművű irodalmi programot közöl *A Nemzet Tsino-sodása* címmel. Kortársai észrevették, hogy „Herder fajpszichológiáját nálunk először alkalmazta a szellemi élet vizsgálatában”. Kármán programjának né-mely részlete csaknem szó szerint egyezik a *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* szövegével (Törédékek az újabb német irodalomról, 1767). Ebben a művében Herder mindenféle utánzást elítél, hangsúlyozza az eredeti alkotás értékét. Megvédi a barbárnak tartott német nyelvet, kiemelve, hogy épp barbársága adja a költői erejét, amellyel felülmúlja a többi nyelvet.

A szintén szabadkőműves Kármán a jakobinusok letartóztatásának hallatára 1795-ben visszavonult Losoncra, a szülővárosába, ahol tragikus hirtelenséggel meghalt. Kiváló prózaíró volt, aki hirdette, hogy a magyar közszellem alakítá-sában a nemzeti érzés mellett tudatosítani kell az európai műveltség szükségét.

Versegly Ferenc (1757–1822) a kufsteini raboskodása idején merült el Herder történetfilozófiájának tanulmányozásában. Úgy látta, hogy a költő fel-adata nem más, mint a humanitásnak az olvasó felé való továbbítása, és így tar-totta megvalósíthatónak a humanitás ideáljának fokozatos terjesztését. A maga

rendjén Verseghy is beszélt a népi egyéniségről, a nemzeti géniuszról. *Érzékeny gondolatok az emberi nemzetről* címen tankölteményt írt hexameterekben. Ebben Herder evolúció-tanát fejti ki, amely szerint az emberiség történetében négy korszak van: gyermekkor, ifjúság, férfikor és öregség. E korszakok a felsorolás szerint váltják egymást. Herder írásaiból tekintélyes fejezeteket fordított magyarra. Háromkötetes művét 1810–1811 folyamán jelentette meg, amelynek sokatmondó címe: *Az emberi nemzetnek története*. Verseghy esetében is feltűnő, hogy ezt a munkáját névtelenül adta ki.

Kazinczy Ferenc (1759–1831) elsőként fordított Herdertől. A mitológiai példázatok (*Paramythien*) fordításával már 1793-ban elkészült, 1803-ban pedig – várfogsága után – még a cenzúra engedélyét is megszerezte a publikáláshoz. Jellemző, hogy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező szabadkőművesként sem talált kiadót. Fordítása végülis az első erdélyi magyar folyóiratban, az *Erdélyi Múzeumban* (1814–1818) jelent meg Kolozsvárott. A folyóirat szerkesztőjéről, Döbrentei Gáborról hasonlóképpen közismert volt, hogy hatottak rá Herder gondolatai.

Bajza József (1804–1858) a magyar irodalmi életet jellemző „teoriátlanság” ellen vette fel a harcot, és 1828-ban tanulmányt írt *Az epigramma teoriája* címmel. Az anyagot Lessing és Herder nyomán állította össze.

Herder versfordítói közé tartozik *Kis János* (1770–1846) evangélikus püspök és *Kazinczy Gábor* (1818–1864) is. *Kisfaludy Sándor* (1772–1844), a nemesség költője, Herder hatására gyűjtött népdalokat.

Kölcsey Ferenc (1790–1838), nemzeti imádságunk szerzője, Kant magyar fordítója 1826-ban közölte a *Nemzeti hagyományok* című tanulmányát, amelyben áttekinti a magyar irodalom fejlődéstörténetét. Ebben az esztétikai-kritikai írásában, amelyet az *Élet és Literatura* elnevezésű, saját folyóiratában közölt, ő is Herder alapján indult ki a már említett organikus fejlődéseméletből: a nemzeteknek van gyermek-, ifjú-, férfi- és öregkoruk. A poézisnek az a legkedvezőbb pillanat, mikor a nemzet a zajló ifjúság korából a tisztább és józanabb műveltség csendesebb világába kezd lépni, amelyből az érzés fellengve tekinthet vissza a ragyogó hőskorba. Kölcseynek is az a véleménye, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznapi dalokban kell nyomozni”.

Horváth János, a neves magyar irodalomtörténész szerint a Herder eszmekincsére utaló irányzatnak Magyarországon *Riedl Frigyes* (1856–1921) a legjelentékenyebb alakja.

Magyar oldalról – időben jóval távolabbról tekintve vissza, mint Toldy Ferenc – szintén kritikusan elemez Szerb Antal, aki szerint Herder nem volt zseniális alkotó, és a művei sem voltak olyan jelentősek, mint eszméi, amelyek tovább éltek. Herder legfontosabb művének népdalgyűjteményét tartja, amelyet halála után átrendezve és kiegészítve adott ki újra Johannes von Müller 1808-ban, *Stimmen der Völker in Liedern* (A népek hangja dalokban) címmel. A világ minden tájáról származó költemények között Shakespeare és Goethe versei is

szerepelnek a gyűjteményben, mert Herder felfogása és szóhasználata szerint végülis mind népköltészet az, ami zseniális megnyilatkozás. Herder híres népköltészeti gyűjtéséből hiányoztak a magyar és az orosz „dalok”. Számunkra teljesen érthetetlen, hogy a művelődéstörténet atyja miért nem jutott magyar anyaghoz. Az sem tűnik valószínűnek, hogy korai halála akadályozta volna meg a magyar írókkal és teológusokkal való személyes kapcsolatteremtésben.

Rövid áttekintésünkben jószerint nem érintettük a *Sturm und Drang*, a „Vihar és szenvedély” Herder és Goethe neve által is fémjelzett irodalmi mozgalmának a hazai visszhangját.

Véleményünk szerint Herder termékenyítő hatása a magyarok között a nemzeti kultúra és a magyar nyelv hivatalos elismeréséért folytatott küzdelem idején mutatkozott meg a leginkább. Gondoljunk csak az 1790 februárjában elhunyt II. Józsefre, aki birodalma területén kötelezővé akarta tenni a német nyelv használatát.

Herder erdélyi jelenlétére nézve érdekességgként említjük még, hogy a balázsfalvi román görög katolikus gimnáziumban német nyelvet tanító Moldvai Gergely (Grigorének is írják, 1822–1834 között belényesi tanító) könyvtárában Herder több művét találjuk. Moldvai román nyelven írt összefoglaló jegyzetet a német irodalomról. (Lásd Josif Wolff: *Herderianismul – componentă a ideologiei generației române de la 1848 din Transilvania*. In: „Marisia”, 8 [1978].)

Úgy vettük észre, hogy az erdélyi szászok között meglepően későn terjedt el a weimari nagyok nevének ismerete. Pukánszky Béla nyomán Kessler János Sámuel költő nevét említjük, Rousseau és Herder tanítványáét.

Az eddigiek alapján végeredményben elmondható, hogy Herder hatása a teológia, a filozófia és a magyar irodalom minden rétegében megmutatkozik. Mindez annak az elvitathatatlan ténynek köszönhető, hogy Herder volt a német irodalom első modern szelleme, akinek a jelentőségére Magyarországon korán ráéreztek.

Aktualitása, máig tartó hatása a történetfilozófia keretében érződik, ugyanis a historizmus Herder kibontakozó tehetségével, az ő fellépésével veszi kezdetét.

IV.

A magyarságra nézve Herder az egyetlen és rendkívüli módon megrázó mondatát 1791-ben írta le, vagyis ebben az évben terjedt el nyomtatásban a „statisztikai következtetése”.

Még mielőtt bővebben rátérnénk erre a mondatra, hadd figyelmeztessünk arra, hogy Herder és Schiller életművét összehasonlítva Mikó Imre arra a következtetésre jutott, hogy Herder számára nem az ember és az emberiség, hanem az emberek egyes csoportjai, vagyis a népek az irányadók. Mikó megállapítja, hogy Herder fejlődési gondolatát teljesen leibnizi értelemben magyarázza, és előre dolgozik Spencernek, illetve Darwinnak.

Az imént Herder egyik maradandó művéből idéztünk hosszasan. Pontos címe: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1784–1791; ennek IV. kötetében jelent meg a magyarokról szóló megállapítása. Az emberiség történetének filozófiájához írott gondolataiban Herder többek között arra is rámutatott, hogy az embernek az ösztönök biztonságos rabsága helyett az ész és a szabadság kockázatos kiváltsága jutott osztályrészül. Ismételjük azt is, hogy az embernek a humanitás, vagyis az emberiség az ismertetőjegye; továbbá, hogy a történelem folyamán az értelmét a fejlődésben találjuk meg, és hogy a fejlődésnek négy fázisa van, úgy mint azt Versegly és Kölcsey is átvette. Mindezek után a bevezető kérdésünk: vajon a magyarságot Herder eleve az előregedés stádiumában szemlélte? És ha már odasorolta, vett-e azután annyi fáradságot, mint valamikor Leibniz, aki komolyan érdeklődött a magyarok származása és nyelve iránt?

A fentebb idézett művében Herder páratlan beleérző képességgel ír a középkori Németországról, a görög kultúráról vagy éppen Kínáról. A szláv népekről azt írja, hogy békeszeretetük és szorgalmuk alapján nagy jövő vár rájuk. A magyarokról állítólag egy történelemkönyv lapalji jegyzete nyomán jelölte meg a közeli kipusztulásukat. Vajon a Schlözer-féle világtörténelem volt a Herder magyarokra vonatkozó forrása? Abban az időben a magyar evangélikus iskolákban ez a világtörténelem volt a kötelező tankönyv. Megjegyezzük, hogy a magyarok már Herder előtt reagáltak Schlözer nyomasztó következtetésére.

Bármi volt is Herder forrásanyaga, hisszük, hogy nem akarta bántani a magyarokat, és esetében szó sincs szándékosságról. Komor jóslatával – közvetve és közvetlenül – még ha bosszantóan is, de eszméltetőleg hatott a magyar gondolkodók java részére. Száz év múlva például Ady Endre egyenesen ítéletesen szólott a nemzet romlásáról, de „föllebbezését a hivatalos ország nem írta az égre...”. Kétségtelen, hogy Ady tisztában volt azzal, hogy korában minémű károsodás érte a nemzeti tudatot, és azzal is, hogy ez még „a számokkal mérhető meggyengülésnél” is katasztrofálisabb.

Illyés Gyula azt mondja a *Hajszálgyökerek* című írásában, hogy a világirodalomban nem tud még egy olyan lírikusról, aki egy Ady dühével átkozta s verte volna nemzetét. Az „előreverés” a tunyaságot és a közönyt ostorozta. Schlözer világtörténetének, Péczeli József hazafiakhoz intézett könyörgésének, Herder ominózus mondatának, Ady vészjelző harangozásának, Illyés Gyula nemzetföltő megindultságának az összefüggését szintén a *Hajszálgyökerek* sorai között találjuk meg, éspedig a tükörállítás mikéntjében. A tükörállításnak ereje van, ez az erő sorsszerűnek tűnik, de nem a végzet irányítja: „Hogy egy népnek milyen a lelki világa, a lelki képe, annak kialakításához nyomósan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe. Ez a tükörtartás világszerte a szellem embereire – különösen a tollnak s az eszmecsere egyéb eszközeinek forgatóira – hárul”.

Az Illyés Gyula közismertté vált politikai esszéjéből – *Válasz Herdernek és Adynak* – idézzük az agonizálás tükörképét előrevetítő, 1791-es herderi szöveg

fordítását: „A magyarok vagy madzsarok az egyetlen népe ennek a törzsnek (mármint a finn-ugornak), mely a hódítók közé bejutott... Most aztán szlávok, németek, wallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán már nyelvükkel is alig találkozunk.”

Herder forrásműve még tisztázatlan, a szövegekörnyezet is megvilágításra szorul. Ennek az egyetlen magyar vonatkozású herderi mondatnak a származásával e helyen nem foglalkozhatunk kimerítően. Tekintsük inkább tükörtartó állványnak úgy, ahogyan azt Illyés Gyula is használta.

Ezt a szokatlan írást először a *Magyar Nemzet* közölte 1977. adventjében. Nemsokára a *Szabad Európa Rádió* is sugározta, és aki csak hallotta, alig mert hinni a fülének. Mert Illyés Gyulának ez a Herderre és Adyra valóban hivatkozó, irodalomtörténeti színezetű tanulmánya nemzetpolitikai üzenetet hordozott: a kádári kormánytól számon kérte a magyarság megfogyatkozását, magárahagyatottságát. Saját világának a süketnémaságát az orvos szemével vizsgálta, hogy az igazmondó próféták bátorságával tudjon visszamenni a bajok forrásáig.

A Herder-díjas Illyés Gyula még herderi kategória szerint is a nemzet költőjeként és a nemzet képviselőjében hordozta a kiszolgáltatottság fájdalmait. Felhatalmazását a magasból nyerte, hogy átléphesse a túróképesség hivatalosan kimért határát. Ahogyan a herderi jóslat a félelmet űző tolla hegyére került, a tükörtorzítók még Illyés Gyula nevének hallatára is felszisszentek. Úgy hírlík, hogy még Herderről is jelentést írtak...

Negyed századdal ezelőtt, a párturalmi ideológia reflektoraival szembenézve csakis az Illyés Gyula hírneve és tekintélye tudta meghátráltatni a cenzúra oroszlánját.

Ma, az egyesülő Európában, anyaországi népfogyatkozásunk és újabb exodusaink adatainak tükrében tehetjük-e, hogy ne tusakodjunk a magyarság fennmaradásának jelenlegi gondjairól? Ez lenne a második kérdésünk e mondat történetének időszerűsége kapcsán. Szélszövegzeiteinkből egy másik világhíres német tudós biztat a felelősségünk vállalására. A kiváló Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) átérzéssel hívta fel a tudomány figyelmét az erdélyi szászokra: „Örök szégyen lenne, ha német nyelvünk Erdélyben a hanyagságunk miatt kipusztulna.” Mondotta mindezt Leibniz a 18. század elején, tehát háromszáz évvel ezelőtt a wolfenbütteli könyvtárban, és még féltő rokonszenvvel fűzte hozzá: „Idegen nyelv átvétele rendesen szabadságvesztéssel és idegen igával jár együtt.”

Leibniz és Herder szász–magyar vonatkozású megjegyzéseit tapasztalataink alapján állítjuk párhuzamba. Leibniz felé „visszajelezzük”, hogy őszinte aggodalma jogos volt, az erdélyi szász nemzetből már csak romániai szász népcsoport maradt. Herder felé a saját gondolataiból szedegetjük a csóvát: ha a történelem irányítható, akkor sugározzon csak a humanitás elméletéből a hatóerő...

Az, hogy a történelem irányítható folyamat, Herder történetfilozófiájában fő vonalat képviselt, de nemcsak nála, hanem jellemző volt az egész német historizmusra is. A német historizmus egy másik herderi alap gondolata: „Minden

nemzet önmagában leli meg boldogságának középpontját, magában hordja azt, mint a golyó a súlypontját.” (*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. 1774. – Még egy történetfilozófia az emberiség nevelésére)

Herder úgy látja, hogy minden kornak önmagában van értéke, és a történelemben nem egyszerűen „fejlődésről” és nem is „elfajulásról” van szó. A fejlődés dialektikájában azt érzi, hogy a történelem menete értékeket semmisít meg – és terem is új értékeket.

Ennek a tanításnak az alapján kialakult egy olyan szemlélet – Palágyi Menyhért (1859–1924) szerint –, amely nemcsak a kiegyezést, hanem a kiegyezéssel politikát is igazolja. Palágyi kétségbe vonja, hogy az emberi érzelmekkel diplomata módra lehetne megalkudni, amikor nemzetek sorsáról van szó.

Katona Lajos (1862–1910), a néprajz és az összehasonlító irodalomtörténet-írás szakembere pedig egyenesen a maga korának a feladatát látta abban, hogy természettudományosan vizsgálja, illetve rostálja az örökölt herderi és hegeli igazságokat. Az európai ember önszemléletében fordulópontnak tekinti a romantikát, de arra is figyelmeztet Katona: amellett, hogy a romantikusoknak „hála van kötelezve” a tudomány, a romantikusok igazságai ábrándokkal vegyültek (utaljunk csak Schedius Lajos populárfilozófiájára vagy Csaplovics János genetikai irodalomszemléletére). Katona Lajos rámutatott arra, hogy a romantikusok „igazságaik felismerését gyakran csupán intuíciójuknak, spekulációiknak és géniuszuknak köszönheték”. Azt is érzékeli, hogy Herder eszmevilága romantikus vonásainál fogva sokféle értelmezésre ad alkalmat.

Valóban, Herdernek csak ez az egy mondata is rendkívül sok reflexiót váltott ki, és mély nyomokat hagyott az irodalomban. Üzenete folytán ez a gondolat még mindig (ön)vizsgálatra és „exegézisre” kényszerít. Villámcsapás fényénél keltezett dátuma van e gondolat felröppenésének, de pontosan ekkor tudatosul az anyanyelv és a nemzeti kultúra védelmének szükségessége. A magyar nyelv ápolásának a szüksége kevésbé szorul magyarázatra. A vigyázó szemeket annál inkább a nyelv-vesztésnek és a beolvasztásnak az okaira kell vetni, s főleg a mögöttük álló érdekekre.

Mielőtt Herder annak idején közölte volna a magyar nyelv kipusztulásáról szóló látomását, Péczeli József komáromi református lelkész az 1789-es *Minde-nes Gyűjteménye* oldalain így reagál a németesítő nyelvtörvénynek vagy akár-miféle történelemkönyvnek a fenyegető tükörképére: „Nosza azért nemes Hazafijak! Valakinek ereikben csak magyar vér tsergedez, ne engedjük, hogy mi restségünk, s hidegségünk miatt a mi szép nyelvünk s azzal együtt híres Nemzetünk emlékezete eltöröltessék!”

V.

Magyarország nemzetiségeinek ébredése is kapcsolatba hozható a herderi mondattal. Tisztázás végett mindenképpen fontos, hogy rögzítsük az *akkori* nemzetiségek ébredésének időpontjára vonatkozó észrevételeinket.

Herder magyar vonatkozású jóslatának félreértelmezése, toldozgatása és kárörvendő terjesztése külön tanulmányt igényel, a határok mentén járva, el egészen Scotus Viator bekapcsolódásáig, Trianonig.

Erdély korabeli sorsának alakulására nézve azonban Herder filozófiai köpenye nem vetett árnyékot. Herdert a legkevésbé sem lehet felelőssé tenni az erdélyi románság vagy szászság ébredéséért, mert az ő fokozatos értelemben vett ébredésük már jóval a Herder születése előtt elkezdődött. Az ébredés folyamatában jelentős tényezők hatottak, úgymint a rekatolizáció, az unitus egyház mesterséges létrehozása, a betelepítések, a határőrezredek felállítása, a görögkeleti egyház lázadása és elismerése.

II. József erdélyi utazásai, az újabb birtokösszeírások, népszámlálások, iskolatörvény, nyelvtörvény, végül pedig a Horea vezette felkelés rajzolja ki a román és szász ébredés erővonalait Mária Terézia és II. József uralkodása idején.

Jelenlegi ismereteink szerint Erdélyben Herder művelődéspolitikai hatásáról csak a halálát követő évtizedek múltával lehet beszélni. Simion Bărnuțiu 1841-es balázsfalvi szónoklatának egyik érvelésére hivatkozhatunk, amikor a görög katolikus konzisztóriumban a magyar nyelvtörvény-javaslatot utasítja el. Ez az adat a maga környezetében nem meglepő. Annál feltűnőbb, hogy a herderi idézet nyomtatásban való megjelenésének évében készült el az erdélyi románok legfontosabb 18. századi politikai irata, a *Supplex Libellus Valachorum*. Szerzője Méhesi József guberniumi titkár, a kolozsvári unitus esperes fia. A társszerző Ignatie Darabont, nagyváradi unitus püspök. Ebben a felterjesztésben a papságnak és nemességüknek olyan jogok biztosítását követelik, mint amilyenekkel a másik három elismert *natio* bírt. A statisztika mellett ősjogaikat tekintik bizonyítéknak és a Micu-Klein féle dák-kontinuitás útján járnak. Innocentie Micu-Klein unitus püspök az 1733-as összeírás eredményeire hivatkozva hirdette, hogy a románság létszáma bármely más erdélyi nemzetnél nagyobb. Már ő is sürgette az erdélyi románoknak a három *natio* melletti, negyedikként való betagozását. A még általa vezetett 1744-es balázsfalvi zsinaton a köznép szerepére is számít, amikor azt kérdezi, hogy a harcban várhatnak-e segítséget a néptől, és ha igen, miképpen?

Az ősjogok keresése az erdélyi szászoknál még korábbi keletű, mint a Școala Ardeleană képviselőinél. Eredetük gyökereit korszakonként elfelejtve múltteremtésbe kezdenek, többek között azzal a céllal, hogy az eredendő jogaikat is igazolhassák. *Das Alt und Neue Teutsche Dacia* címmel Tröster írt egy könyvet 1666-ban. Az erdélyi németekről már Kr. e. 300-ban is biztos adatokat talált.

Töppelt, egy másik erdélyi történetíró, 1667-ben kiadott latin nyelvű művében azt írja, hogy a szászok a dákok utódai. Száz év múlva még a felvilágosodott Samuel Brukenthal is arra keresi a bizonyítékokat, hogy a szászok a gótoktól származnak. Egyetlen mondat erejéig jegyezzük meg ezen a helyen, hogy még ezeknek a korai eredetkutatásoknak sem volt mellékes az érzelmi és közvélemény-formáló szerepe. A 18. század elején azután maga a szász királybíró, Valentin Frank von Frankenstein elégelte meg a fellengzős eredetkutatást.

Az akkori igazi magyarellenes irodalomról is említést kell tennünk. Alois Hoffmann, a pesti egyetem némettanára 1790-ben például két pamfletet írt. Az egyiknek *Bábel*, a másikkak *Ninive* a címe. Hoffmann a röpiratait, neve elhallgatásával, II. Lipót titkos megbízásából írta. A magyarságot a rágalmakkal szemben Alxinger, az osztrák Wieland-követők tehetséges képviselője védte meg.

Karl Schmallögger nevét csak azért említjük itt, mert a kor mozaikjához tartozik, hogy 1786-ban Pesten egy általa írt alkalmi balettet mutatnak be, címe: *Hora und Kloska*. A művet nem ismerjük, jelzését a Pukánszky Béla-féle magyarországi német irodalomtörténetben találtuk.

Herder és az erdélyi nemzetiségek ébredésének vonatkozásában még két adatra szeretnénk felhívni a figyelmet. Elsőként August Ludwig Schlözer göttingeni professzor munkájára mutatunk, amely 1795-ben jelent meg: *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (A németek története Erdélyben) címmel. A könyvet a népi öntudat erősítésére szánta, és valósággal lázba hozta az erdélyi szász értelmiséget. A historikus Schlözer statisztikát is tanított, tanítványai között magyar és szász diákokat találunk, levelezett az erdélyiekkel. Művének megírását Erdélyből forrásanyagok megküldésével támogatták. Az előbbiekben Bíró Ferenc nyomán elhangzott az a feltételezésünk, hogy Herder is a Schlözer valamelyik művéből merítette azt a bizonyos mondatot. Benkő Samu-nak a Göttingen, Gauss és Erdély kapcsolatáról írt tanulmányából megtudjuk, hogy a göttingai Georgia Augusta egyetem 1737-es megnyitásától a rákövetkező száz esztendőben majdnem kétszáz erdélyi diák tanult, akik vagy református magyarok vagy pedig evangélikus szászok voltak. Az egyetemalapító II. György angol királynak és az egyetem vezetőinek az volt a fennszóval hirdetett célja, hogy a nemzetek felemelésére ott műveljék ki Európa államainak tudósait és politikai vezetőit.

Másik adatunk az 1790 decemberében megnyitott kolozsvári országgyűléshez kapcsolódik. A három nemzet képviselői – magyarok, székelyek és szászok – megegyeztek abban, hogy a románság még nem ruházható fel rendi jogokkal, és csupán a vallásszabadságukat biztosították. A II. Lipót császár kezéből érkezett, illetve a kamarája által továbbított memorandumot, a *Supplex Libellus Valachorum* az országgyűlés 1791-ben elutasította.

A temesvári szerb nemzeti kongresszus területi önkormányzati kérését és külön szerb kancellária felállítása iránti kérelmét II. Lipót császár szintén

1791 tavaszán utasította el. Az eddigieket összegezve: a magyarság elfogyására vonatkozó pesszimista megállapítás erdélyi viszonylatban visszhang nélküli volt. Késői hatása azonban mintha palackból szabadult volna, és ráadásul szerzési vággyal erősítette föl a már beindult ébredési folyamatokat.

Ismét szükségét érezzük, hogy Illyés Gyula *Válaszához* térjünk vissza: „Herder már európai tekintély, a szellemi életnek győztes irányítója, amikor jóslatára fölkapják fejüket – nemcsak a magyarok. Azoknak a népeknek a szellemi vezetői is, melyek közé az a kis számú nép Herder szerint is be van ékelve. Herder nem rosszakarátú, mégis szerencsétlen meghatározásával kezdődik az az ébredés is, amely a magyarságot egy sor egymásra utalt nép közt idegen testnek fogja hirdetni.”

Az eszméltető változásokat Herder idejében inkább az alapvető szabadságjogok ismeretének elterjedése nyomán kereshetjük. Történelmi dátum, hogy 1789 augusztusában a francia Nemzetgyűlés elfogadta az *Emberi és Polgári Jogok Deklarációját*. Magyar földön a Martinovics Ignác-féle jakobinus mozgalom véres felszámolása, azután a szabadkőműves páholyok betiltása jelentette az eszmeáramlás gúzsbakötését.

A franciaországi változások, a tömeges európai háborúk közepette Herder még mindig – vagy főleg akkor – bízott az emberiség mindent átható szellemi erejében. Az 1792. évi látomásában a megmaradást előlegezte meg, azt, hogy a politikai élet bármiféle ébresztése vagy manipulálása ellenére a népek békében élhetnek egymással. Arról álmódott, amit mi is szívesen mondunk tovább a Grimm-testvérekkel, akik ösükként és tanítójukként tisztelték Herdert. „KabINETEK BECSAPHATJÁK EGYMÁST: politikai gépezeteket egymás ellen lehet fordítani... a nemzetek nem fordulnak egymás ellen; egymás mellett élnek és családtagokként segítik egymást. A hazák véres harca hazák ellen az emberi nyelv leggonoszabb barbarizmusa.” (*Briefe zur Beförderung der Humanität*. 1792 – Levelek az emberiség előmozdítására) A barbarizmus sajnos sokszoros telitalálatként érvényesült az átviharzott két évszázadban. A kertjeink alatti tegnapi háborúkat, a nemzetek balkáni irtását is az okozta, hogy egymást vagy a kisebbiket kiközösítették. Ehhez pedig egy mondat is elég.

VI.

Megemlékezésünk epilógusában az olvasót a szelektív felejtés veszedelmére figyelmeztetjük: Herder *teljes* életművét kell látni. Gondolatainak utóéletében is a teljesség szemléletére kell törekedni. Nemzethalál-jóslata még sokáig fog a botránkozás kövéül szolgálni, de ettől senkinek se gyökerezzék földbe a lába.

Herder példamutatása szolgáljon indítással a népek irodalmának és művelődéstörténetének, egyházi és lelki életének a tanulmányozására. Kívánsága szerint: legyen fülünk a költészetre, amely az élet kifejezése. Borúlátását is meg kell szív-

lelni, miszerint a civilizáció béklyóiba kötött ember nem is él igazán, erkölcsileg beszűkül. Kányádi Sándor írta a múltkorában, hogy az eleink megnyugodva tudták: a tragikus életérzés előbbre viszi a világot. Ebből ésszerűen az következik, hogy a minősíthetetlen igénytelenséggel szemben fájdalom árán is ki kell emelkednünk a tudományban és művészetben. Új honfoglalásunk vezérigéje legyen a hit, remény, szeretet, vagy a herderi fény, szeretet és élet... Keresztes József nagyváradi és szalacsi prédikátorunkat ismételjük II. József idejéből: a ruha és az Istentől kapott nyelvünk úgy is különös nemzetté formál minket...

Az emberiségről pedig végül annyit, hogy ezt még a szobraink és az igazán békés temetőink is áhítazzák. Nem tehetjük, hogy befejezéseként ne másoljuk ki Johann Gottfried von Herder gondolatait az imádságról:

„Háromféle az ember imája a Mindenhatóhoz, s az egyik hatályosab a másikonál.

A halk hangon tett ima néki tetszik: meghallja szíve mélyében és kegyelmesen fogadja a rezgő ajkáról ellebbenőt.

A nyomornak nagy kiáltással tett imája keresztül hat a fellegeken, s parazsat gyűjt az elnyomó fejére.

De hatalmas az elhagyott könnye, ki szilárdul ragaszkodik Istenhez, és kimúlik. Keresztül tör ez minden akadályon, elhat Isten színéhez, és magára vonja tekintetét.” (*Vezércsillagok*, 367.)

Megilletődve Herder belső látásán, végül egy felejthetetlen élményünket osztjuk meg. Családommal azért utaztunk Weimarba 1990. június 30-án, hogy éppen ott lehessünk tanúi a kelet-németországi változások utolsó óráinak. Vasárnap reggel a vietnami vendégmunkások arca apokaliptikus hangulatot tükrözött, és látszott, hogy a csoportokban járkáló orosz katonák is szédelegnek. A piactéren ujjnyi vastagon hevert az eldobott alumíniumpénz, mindenki elhajított címereken taposott. Elmentük az emlékhelyekre, ahol már régebben is jártunk, fényképeztünk, jegyzeteket készítettünk a DDR torának romjairól. Németeket alig láttunk a virrasztó után, de egy-egy maroknyi mégis csak elindult az istentiszteletre. Az óvatosan szemlélődő állampolgárok rezignáltan rögzítették a helyzetet: vajon végérvényesen megváltozott a világ?

A weimari templom falán pedig a sok elmés felirat között, amelyek mind arról szóltak, hogy temetik a rendszert, meg hogy most kit merre visz a végzet, megpillantottuk az egyik ott nyugvónak címzett „feleselést”:

Herder, csődbe jutottunk!

Ígérhet-e egy másik világot?

Vesszen ez a gyarmat, legyen igazság!

Proféciát is láttunk a falon: megmérettél és híjával találtattál!

A Herder egyik verséből vett idézet: az életünk egy álom, egy álom ezen a földön – ugyancsak beillett a sorsválasztással járó érintettség pillanatfelvételébe.

„Ein Traum, ein Traum ist unser Leben auf Erden hier.” (*Ein Traum*)

A mi életünkben addig az volt az első ország, a Herder pátriája, amelyről láttuk, hogy grammatikailag is a helyére került. Előtte vajon szükségszerűen megbűnhődött-e az, aki tévedett?

Mondják, hogy összenő az, ami együvé tartozik. Ezt érzékeltük akkor a helyszellemében. Megilletődve néztük a változást, és olyanok voltunk, mint az álmodozók... Tűnődünk az idők és az eszmék járásán, ámultunk a tükör körforgásán, merengünk az időzített történelmi változások weimari környezetében, ott, ahol Herder végső igent arra mondott, ami nem változó, hanem maradandó fény, soha el nem múló szeretet és élet.

2003-ban nagyszerű kiállítást rendeztek Budapesten, a Terror Háza Múzeumban Márton Áron erdélyi római katolikus püspök emlékére. A kiállítás anyagát 2004-ben Erdélybe is áthozták, és a nagyobb városokban kiállították. A kolozsvári Márton Áron-emlékkiállítást abban a teremben rendezték be, ahol az egykori egyetemi lelkész, a későbbi püspök híres előadásait tartotta. A kiállítás megnyitó beszédét Vízi Zakariás római katolikus pap tartotta. Márton Áron életét és működését az erdélyi keresztény egyházak kivétel nélkül nagy tisztelettel kísérték figyelemmel. Ezért örömmel adjuk most közre az emlékkiállítás megnyitó beszédét.

VÍZI ZAKARIÁS

MÁRTON ÁRON

Boldogemlékü Márton Áron püspökre, Isten szolgájára emlékezzünk püspökké szentelésének 65-ik évfordulóján

Az egyház szolgálatában álló emberként a Szentírásból vett gondolattal indítanám mondanivalómat. Valahányszor Isten megszólított és üzenetének szolgálatára hívott valakit, legtöbbször lelkük mélyén így fohászkoztak: „De hát ki vagyok én, Uram? Mózes pedig így vall: Én még beszélni sem tudok.”

Ugyanezt mondhatnám magamról is, ki vagyok én, hogy Erdély szellemi vezérérl, nagy püspökérl és szentjérl beszéljek ma itt Önöknek? De ha már ezt kell tennem, a legnagyobb örömmel teszem, és egyben megköszönöm a bizalmat, és kitüntetésként fogadom.

Czirják Árpád, az *Erdélyi Magyar Breviárium* című könyv szerzője így indítja művét: „Mi magyarok megfogyatkoztunk és mostohatestvérek lettünk, talán nemcsak a nagyvilág, hanem még a szentistváni birodalom csonkjában élő testvéreink számára is, így hát nem adatik nekünk más lehetőség, mint a halottakhoz fordulni, megidézni a nagyok szellemét, akik porba tértek ugyan, de egykor Erdély porából vették.

Ha élők és holtak elválaszthatatlanul összetartoznak, hihetjük, hogy porba tért eleink nem hagynak cserben, könyörgésünkre fönixként megelevenednek és hallatják szavukat. Hátha az élők szavára nem figyelők a holtak üzenetét megszívlelik.”

Ezért vagyunk mi is itt. Emlékezni, szellemét és erkölcsi hagyatékát megidézni annak, aki számunkra nem halt meg, és nem is fog meghalni, amíg Erdély földjén magyar szó hangzik. Márton Áron püspökre emlékezzünk püspökké szentelésének 65-ik évfordulóján, és naponta imádkoztunk közbenjárásáért.

Én személyesen ismerhettem, és ezzel dicsekszem is. De róla beszélgetve fiatalabb ismerőseimmel büszkén mesélik, hogy szüleiket, nagyszüleiket maga Márton